

Сказання з Дніпра-Славути

Еліна Заржицька. Легенди про козаків. – Харків: Юнісофт, 2016. – 64 с.: іл – (Серія «Читаю сам»).

Еліна Заржицька. Як козак у морського царя служив. - Харків: Юнісофт, 2016. - 64 с.:іл. - (Серія "Читаю сам")

Коли взятися креслити карту фольклору України, то не буде великою проблемою змалювати чільні сюжети та типи героїв для таких куточків, як Полісся, Полтавщина, Київщина, Поділ, Волинь, Галичина, Карпати чи й Крим – а на місці Придніпров'я, і конкретно – корінних земель Війська Низового Запорозького (нині – Дніпропетровська і Запорізька області), – буде біла пляма. Це переважно стосується такого надважливого шару фольклору, як *казки*. Ба й справді, якщо перекази та думи (які передусім стосуються доби Козаччини) даного регіону ще можливо віднайти у профільних виданнях, то з народними казками ситуація виглядає геть не обнадійливою. Не сказати, щоби Придніпров'я зовсім не знало власних казок або легенд – ідеться про те, що цей масив наративів майже невідомий поза вузьким колом фахівців-етнографів. Ну і вже годі казати, що сучасні наші дітлахи знайомі хіба що – у кращому випадку! – з такими героями українських казок, як Котигорошко або Вовк та Пес із відомого мультфільму, та й усе.

Заповнити цю білу пляму наважилася Еліна Заржицька – не фаховий етнограф, але дитяча письменниця, znana зокрема низкою дотепних і повчальних книжок про пригоди китеняти Тимка та його друзів – мешканців морських обширів. Її книги «Як козак морському царю служив» і «Легенди про козаків» являють собою оберемок творів для малечі (гм... утім – не лише!), стилізованих під народні українські казки, легенди і перекази. Крім специфічної стилістики (а власне – стилізації, втім, геть не надмірної), твори мають той спільний знаменник, що написані на суто місцевому, придніпровському матеріалі, мають прив'язку до давніх козацьких поселень довкола сучасного міста Дніпро. Дія відбувається на місцевих теренах: острів Монастирський, Таранський Ріг (нині – Таромське), Старі Кодаки, Самара (ще відома як Новомосковськ) тощо. Герої – також переважно наші земляки, що мешкали на цих самих землях у певний легендарний, казковий час (а доба Козаччини – то є в народній уяві саме такий, міфічний *пра-час*; оте «за давніх-давен», «Коли вже те в Бога й діялось» тощо). Такий підхід до хронотопу не випадковий: адже саме він дозволяє створити відчуття цілості спільноти, її тяглості у часі й просторі, водночас офарблюючи події «золотом слави», надаючи їм значущості та величі. Простіше кажучи: сирітка Орися («Сонячний чоловічок»), рибалки Василько («Про рибалку та русалку») й Іван («Про жадібного парубка»), козачка Ганна та її діти («Про козачку Ганну, її дітей та святого Миколая»), Стеша («Про Стешу – чорнооку козачку») тощо – наші пращури, люди нашого кола, однієї з нами спільноти, а їхні постаті та пригоди – актуальні приклади для наслідування чи НЕ наслідування.

Втім, дидактика цих творів – не глупо-моралістична, як було заведено за доби сентименталізму (і як водилося згодом у дитячій літературі у різні періоди). За-

вдяки стилізації виховний ефект реалізується тут так само, як у всякому порядному фольклорі: непрямо, ненав'язливо, виключно через ступінь емпатії (співчуття) до персонажа. Відповідь на питання «чого навчають ці казки?» принаймні стосовно деяких творів залежатиме винятково від самого читача; тут немає залізобетонного мораліте, але, на щастя, авторка далека і від морального релятивізму, дуже модного за доби постмодерну і почасти характерного для найархаїчніших взірців фольклору і епосу. Просто варто пам'ятати: твір не може дати більше, ніж читач сам у змозі взяти.

Розгляньмо для прикладу казку «Бронзовий, срібний, золотий». Головний герой, козакий син Юрко, отримує від померлого батька чарівний дарунок: бронзовий, срібний і золотий пальці замість живих; бронзовий дає змогу створювати з нічого міст над протокою, срібний – викликати корабель, а золотий – прудкого золотого коня. Ці чарівні властивості стають дуже у пригоді на Січі, куди Юрко і вирушає. Будучи двічі захопленим у полон, Юрко замість того, аби йти на службу ворогам, відстрілює собі бронзовий і срібний пальці, а третій раз, не маючи змоги позбавитися золотого пальця, вдає покору і заводить усе вороже військо до безодні. Тут ми маємо чіткі міфопоетичні мотиви: культ пращурів (Юрко проводить ніч на могилі батька); випробування (відсікання пальців) і, нарешті, самопожертва, яка переводить героя до потойбічного реєстру буття, робить його своєрідним духом-захисником («Чи загинув Юрко, чи ні, – не знаю. Казали люди, що врятував його золотий коник. Тільки відтоді приїздить він до тих, хто у велику скруту потрапив, кому допомога конче потрібна. Гомонять, не єдиний раз він гетьману Хмелю допомагав, коли той військо збирав, аби свободу Україні здобути»). Втім, яка тут мораль? Хіба що змальований воїнський поведінський модус (нагадаємо, що *метал* у міфопоетичній традиції є ознакою саме специфічної воїнської культури), згідно якого справжній воїн мусить являти незламну («металеву») стійкість, вірність спільноті та зневагу до болю й смерті. Винагородою тут є – навіть не слава, а «лише» можливість стати отим духом-охоронцем, приєднатися до потойбічного війська (тут так і проситься паралель із новітнім міфом про «Небесну Сотню»). Що ж – як казав інший епічний герой, «взявся когось рятувати – то рятуй, а не думай про те, як при цьому виглядаєш».

Взагалі, у творах повно міфопоетичних маркерів: Сонячний чоловічок з однойменної казки, який є провідником між світом померлих (Небом) і нашим світом; русалка, що обертає на камінь жадібного юнака (тут впадає в очі паралель із «Тим-що-сидить-у-Скелі» з «Лісової пісні»); прикликання померлих (власне, оживлення) за допомоги музики («Про молодого музику Звенигора», варіація на тему Орфея й Еврідіки); Ніч, Сніг і Вогонь з «Легенди про трьох братів», утіленні у людських подобах (які, при тому, не є якимись божествами, а простими смертними, за якими побивається їхня матір) тощо. Ці казки досить міцно вбудовані у міфопоетичний світогляд, за яким – і це, мабуть, єдина непохитна мораль – за кожну негідну справу чекає страшна розплата, за кожен гідний (і при тому щирий) прояв – винагорода.

Але, окрім справедливості, для цих казок актуальна тема *милосердя*. Так, у казці «Про жадібного юнака» героїв, що проходять випробування, насправді двоє: власне юнак Іван та його нещасна мати Пилипиха. За сюжетом, рибалка Іван упіймав

у сіті русалку, і, будучи заклопотаним питанням, як би не робити, а дістати десь «легких грошей», вирішив спочатку доставити її у діжці місцевому пану в надії, що той щедро заплатить за таку дивовижу, проте бранка вмовляє парубка відпустити її в обмін на частку скарбів із казни старшого водяника Дніпрового, на що Іван радо пристає, от лише не відпускає русалку, аж поки не дістається скарбниці (для цікавих: розташована на північному узбережжі Монастирського острова, щастя у пошуках!). Русалка попереджає чесно: не встигнеш забратися звідти до перших півнів – залишишся там назавжди, перетворишся на кам'яну брилу. Про те саме попереджають і річкові мешканці: рак та чайка, за що отримують від юнака відповідно копняка та пожбурений камінь. Звичайно, Іван так захопився обкраданням скарбниці, що прогавив дедлайн і обернувся на камінь (ну, це власне широко відомий фольклорний сюжет, від варіацій казок про Алі-Бабу до, наприклад, шотландської легенди «Джек і русалка»). Тут і починається найцікавіше: стара Пилипиша, матір неfortunного шукача скарбів, дізнається, що трапилося з Іваном, і намагається його врятувати, де їй на поміч приходять нагло скривджені ним рак і чайка. Спитаєте: чому? Слово героїні:

«-Вибач, пташечко, сина мого нерозумного за те, що тебе понівечив, доброю порадою знехтував. Тільки чує серце материнське, що потрапив він у біду. Допоможи мені його знайти, а я перед тобою його провину спокутую», ну і ще вона допомогла ракові дістатися води. (Гм, дивно, як у такої чуйної жінки міг виховатися такий недоладний синок). Милосердя – за милосердя. Тварини поводяться більш людяно, ніж людина. А взагалі цей епізод до болю нагадує сюжет із фінського епосу «Калевала», де так само матір героя Лемінкяйнена подорожує до світу померлих і намагається повернути до життя свого непутящого сина. Та знову ж: яка тут мораль? Справедливим бути легко, милосердним – важче? Зажерливість і жага легкої наживи призводить до лиха? Материнська любов перемагає смерть? Хай кожен розважить сам.

Окремо варто сказати про мотив випробування, характерний для низки казок. Так, у казці «Про рибалку та русалку» головний герой, закоханий у русалку, щоби повернути її до світу людей, має три роки носити персня, що спричиняє йому буквально пекельний, невгамовний біль, а якщо зніме – змарнує шанс урятувати кохану (це нагадує інверсію відповідної казки Андерсена, де саме русалонька мала пройти випробування). Треба гадати, основний меседж тут далекий від вульгарного «все має свою ціну», тут радше може йтися про перевірку героя на гідність, спробу довести, чи справжній він герой, чи справжні його почуття.

Чи взяти казку «Як козак морському царю служив». Головний герой, молодий запорозький козак, опиняється на службі у царя Чорного моря (це такий собі місцевий володар русалок, водяників, тритонів, різного морського гаддя і взагалі дядько Чорномор) у якості головного військового інструктора і заразом – фельдмаршала морського війська. Козак провів у підводному царстві три роки, а у світі людей минуло аж тридцять, і коли термін його служби скінчився, то виявилось, що його матір уже при смерті, а молода наречена уже геть не молода і вже на нього і не чекає. Це також досить відомий мотив, особливо розповсюджений у кельтській традиції, але тут ситуація суттєво відрізняється: адже за вірну службу козак отримує від морського царя ліки для матері та чарівну хустину, щоб повернути

юність, для нареченої. Треба також зазначити, що козак зголосився на ту службу не через любов до пригод і не задля винагороди, а щоби морський цар пропустив козацьке військо через свої володіння. Мене ж особливо у цій казці потішили гармати, що стріляють морськими їжаками, та одноокий краб-ветеран, який шкутильгав за військом.

Також у низці казок присутній мотив принципової нижчості людської влади порівняно із силами природи, ідея вищих сил, незбагнених і непідвладних, які жорстоко карають усякого, хто замірився поставити їх собі на службу: Сонячний чоловічок спопеляє жорстокого пана, що збиткувався з сирітки Орисі, жадібний Іван обертається на камінь у скарбниці водяників, а комарі, ведмеді, «і лиси, і зайці, і білки, кого тільки нема» (тут так і кортить додати: «вовки, дикі кабани, злюки-бобри, гадюки та інші лагідні болотні мешканці», хай авторка мені пробачить!) – переслідують пана, якому закортіло закріпачити не лише людей, які мешкають на його землях, а й тварин, птахів і навіть комах, допоки той не «набрався розуму через задню браму» і «того ж таки дня усіх селян звільнив, гроші бідним пороздавав, а сам до Англії подався. У них, англійців, усюди лад, ні комахи, ні звірі, ні птахи не розмовляють; хіба що папуги у цирку» («Як козак пихатого пана провчив»).

Елементи народної космогонії (де, що і звідкіля на світі взялося) подибуємо у казці «Як з'явилася червона калина». Звідти ми дізнаємося, чому ворони кажуть «Кра! Кра!», чому в кулика очі, дзьоб і лапи червоні, звідки у снігура червона грудка, і, нарешті, чому калина червона і така корисна. Цікаво, що головними героями тут, окрім тварин, є Матір-Земля, Батько-Небо та їхні родичі Зоряні сестри, Вогонь і Вода. Це типовий для казок відгомін стародавніх вірувань, а проте нема змоги твердити, що він у чомусь суперечить традиційному українському світоглядві та світовідчуттю.

Зрештою, про кожну казку чи легенду з цих збірок можна розмовляти окремо і ґрунтовно, але навіщо – книги, як відомо, треба читати! Тож нині я лише наважусь запросити шановного читача до світу, де буденне сусідить із чарівним, де мужні й кмітливі козаки-характерники змагаються із всевладною долею, де щира і добра душа може сподіватися дістати допомогу там, де вже нема жодної ради та надії, де по берегах Дніпра-Славути співають русалки, а у вітрі над безкраїм прадавнім Степом чується голос бандури і шепіт – «Найдена! Найдена...».

Віталій Кривоніс